

ESKİ TÜRKÇEDE NEZAKET İFADELERİ

The Politeness Expressions in “Old Turkish” language.

Doç. Dr. Özen YAYLAGÜL*

ÖZET

Nezaket, toplum dil bilimiyle ilgili bir olgudur ve araştırmacılar tarafından “insan iş birliğinin ilk koşulu ve toplum düzeninin oluşumuna temel” olarak tanımlanır. Kişiler, buldukları çevreye göre uygun ifadeleri seçerler. Nezaketi öğrenmek, zordur. Çünkü, yalnız dili öğrenmek yeterli değildir. Aynı zamanda toplumun sosyal ve kültürel değerlerini de öğrenmek gerekir. Nezaket için kurallar toplumdaki topluma değişir. Farklı dil grupları farklı işlevler üzerinde durur ve özel işlevleri farklı biçimde ifade ederler. Bu ifadeler bize kişilerin toplumdaki konumu ve saygınlığıyla ilgili bilgi verir. Aynı biçimde eski yazılı belgelerdeki nezaket ifadeleri bize eski toplumların yaşamıyla ilgili ipuçları verir. Bu çalışmada, VIII-XI. yüzyılları kapsayan Eski Türkçedeki nezaket ifadeleri araştırılmıştır. Böylece, VIII-XI. yüzyıldaki Türk sosyal yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Eski Türkçede kullanılan nezaket ifadeleri bize sosyal yapıyla ilgili önemli ipuçları verir. Eski Türkler, gerek dinsel ilişkilerde, gerek devletle ve aileyle ve toplumun diğer fertleriyle ilişkilerinde, toplum içindeki konularına uygun nezaket ifadelerini sık sık kullanmışlardır. Güç, saygı, sevgi gibi unsurlar bu ifadelerin seçiminde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Toplum dil bilimi, nezaket, Eski Türkçe, saygı.

ABSTRACT

Politeness is a sociolinguistic phenomenon and it is described by researchers as “first condition of human’s cooperation and base of formation of community’s order”. Persons choose appropriate expressions as to surroundings that they are participate in. To learn politeness is difficult. Because it is not sufficient only to learn the language but also is necessary to learn social and cultural worths of the community. Rules for politeness change from a community to other community. Different language groups dwell upon different functions and they express special functions as different. This expressions give information us about status in community and respect of persons. In the same way, politeness expressions in old written documents give to us clues connected with living of old communities. In this study, politeness expressions in the Old Turkish language that includes VIII-XIth centuries have been investigated. Thus, it has been studied to explain Turkish social building of VIII-XIth centuries. Politeness expressions that have been used Old Turkish give to us considerable clues about social building. Old Turks frequently have been used suitable politeness expressions to status of them in connections of themselves whether with family and other persons of community or with government and in religious connections. Elements as like power, respect, affection have been effective in choosing of this expressions.

Key Words

Sociolinguistics, politeness, Old Turkish, respect.

1. Giriş

Dil, bir kültür taşıyıcısı olarak geçmiş toplumların yaşantılarını ve ilişkilerini de bize aktarma görevini üstlenen canlı bir organizmadır. Yine, hiç şüphesiz, dil bilimiyle ilgili genel ilkeler toplum bilimiyle ilgili genel ilkelere bağlıdır. Toplum dil bilimiyle ilgili bir olgu

olan nezaket, araştırmacılar tarafından, “toplum düzeninin oluşumuna temel ve insan işbirliğinin ilk şartı olarak tanımlanır” (Wardhaugh 1986, Brown and Levinson 1987). Kişiler, nezaket kurallarını çevrelerinde bulunan kişilerden öğrenir ve yeri geldiğinde kalıp söz ve davranışlar biçiminde kullanırlar.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Konuşurken, ne söylenmek istendiği, onun nasıl söylenmek istendiği, özel cümle tipleri, kelimeler ve sesler, neyin neyle nasıl söyleneceği çok farklı şekiller arasından seçilmek zorundadır. Seçimi etkileyen faktörlerden birisi de nezakettir. Dil bilimiyle ilgili olarak nazik olmak genellikle, toplumsal mesafe veya konum farklılıklarıyla ilgili uygun dil bilimsel şekli seçme meselesidir. Konuşmacının seçiminin büyük ölçüde toplum içindeki durumuyla ilgili olduğu bir gerçektir. Yine konuşmacı; kadın veya erkek, dinleyici veya dinleyiciler arasında konuşurken farklı seçimler yapar.

Nezaketin alışkanlıkla ilgili özelliği üzerinde durmak gerekir. Alışkanlık, tekrarlamayla ve ilk örnekle davranışın elde edilmesiyle sağlanır. Edmondson/House'a göre, teşekkürler için kullanılan şekiller alışkanlıklarla ilgilidir. Bunlar dar anlamlıdır. Evimize gelen bir misafire 'hoşgeldiniz', yakınına kaybeden birine 'Başınız sağolsun.' dememiz tamamen bu alışkanlık sebebiyledir. Bunlar düşünülerek veya tasarlanarak söylenmiş sözler veya kurulmuş cümleler değildir. Bir çok kişi aslında bunların tam olarak ne ifade ettiğini bile bilmez. Fakat kalıplaşmış sözler hâlinde her gün kullanmaya devam eder (Pschaid 1993).

Nazik olmak bütün dillerde karmaşık bir iştir. Nezaketi öğrenmek zordur, çünkü onu öğrenmek için sadece dili öğrenmek yeterli değildir, toplumun sosyal ve kültürel değerlerini de öğrenmek gerekir. Nazik konuşmak için, genellikle, başkalarının duygularının hesaba katılması gerekir. Dilbilimsel olarak nazik olmak insanlarla ilişkilerimiz doğrultusunda uygun bir biçimde konuşmayı gerektirir. Uygun olmayan dilbilimsel seçimler kaba görülebilir. İşyerinde bir amire *konuşma* veya *kapıyı kapa* şeklinde bir emir cümlesiyle hitap etmek muhtemelen bir kınamayı getirir.

Evrensel gramerde, özür dilemeler, teşekkürler, iltifatlar, ilânlar, davetler, kabuller, (dolaylı) talepler, takdimler, sorulara cevaplar, anlaşma; yine bunun tam tersi hoşnutsuzluk, saldırganlık vb. durumlarla ilgili konular nezaket genel başlığı altında işlenmiş ve işlenmektedir. Nezaket konusu incelenirken cinsiyet farklılıklarının nezaket kuralları karşısındaki durumu, yüz yüze ve telefonda konuşma sırasındaki farklılıklar, ikinci dili öğrenenlerin bu dil kurallarına ne şekilde uyduğu, çocukların nezaket kurallarını nasıl öğrendikleri ve ne şekilde uyguladıkları gibi hususlar üzerinde durulmaktadır.

Nezaket konusu işlenirken ele alınan bir diğer konu, kadınla erkeğin nezaket ifadelerindeki farklılıklardır. Holmes (1992), 'kadın dili' bir dilin farklı bir biçimi mi yoksa düzenleyicisi midir, kadın erkeğe nazik midir, kadın ve erkeğin etkileşiminde farklılıklar var mıdır, kadın ve erkek dili nasıl kullanır, toplumda kullanılan dil kadının konumuyla ilgili hangi mesajları taşır? gibi sorulara cevaplar bulmaya çalışmıştır. Ona göre, kadın, bir leydi gibi konuşmayı reddederse eleştirilir, alay konusu edilir ve kadınsı olmamakla suçlanır. Bir kadın için normal bir kadından daha az kadın olmak acı verici olduğundan konuşmalarında daha dikkatli olmak zorunda kalır; kaba sayılabilecek bir konuşma tarzından uzaklaşır.

Pschaid'a göre (1993), nezaket şekilleri yüzyüze sohbetten çok telefon konuşmasında kullanılır. Ona göre, yüzyüze konuşanlar emir ifadelerini telefon konuşmalarındakinden daha fazla kullanırlar. Tersine nezaket ifadeleri yüzyüze konuşmalardakinden daha sık kullanılır.

2. Kapsam

Bu çalışmada, Eski Türkçe olarak

genel kabul gören VIII-XI. yüzyıla ait Türk dilli eserler yazılış çevrelerine göre sınıflandırılarak taranmış ve tespit edilen nezaket ifadeleri bir ayıklamaya tâbi tutularak incelenmiştir.

Bu tarama sonucunda, çalışma korpusu, Türk şaman kültürü çevresine âit Runik harfli metinlerden *Kül Tigin* (KT), *Bilge Kağan* (BK), *Tunyukuk* (Ton.), *Ongin*, *Şine Usu-Moyun Çor* (ŞU), *Terx (Taryat)* (Terx), *Oznaçennoye II* (Ye 104), *Altın Köl I* (Y 28), *Elegest II* (Ye 52), *Irq Bitig* (IrqB) ile Maniheist Türk çevresi metinlerinden *Xuastuanift* (Chuast), *Eski Türk Şiiri* (ETS) 2, 3, 4 ve 7, TM 276a; Buddhist Türk çevresi metinlerinden *Altun Yaruq* (AY), *Hsüan Tsang Biyografisi* (Ht), *İnsadi Sutra* (IS), *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Öyküsü* (KP), *Maitrisimit Nom Bitig* (MNB), *Sekiz Yükmäk* (SY), *Dantipāla* (T III 84), *ETS 9, 13, 15, 18, 20, T II 84, T III 84, Or. 8212*; Hristiyan Türk çevresi metni T II B 29; herhangi bir din çevresine âit olmayan Sivil Uygur *hukuk belgeleri* (HBel), *Mektuplar* (Mekt.) ve yazılış tarihi ne olursa olsun çok daha eski yaşantıları sunduğu için *Oğuz Kağan Destanı* (OKD) biçiminde oluşmuştur.

3. Yöntem

Nezaketi etkileyen sosyal olgulardan biri ve en önemlisi saygınlıktır. İnsanlar belli ölçülerde saygınlığa sahiptirler. Bu saygınlıkları onların davranışlarına veya sahip olduklarına bağlı olarak artabilir, azalabilir veya aynı kalabilir.

Brown ve Levinson (1987), kibarlığın evrenselliği savında, iki tip saygınlıktan (olumsuz saygınlık ve olumlu saygınlık) ve buna bağlı olarak iki tip kibarlıktan söz etmektedir: *olumsuz kibarlık* ve *olumlu kibarlık*. Brown ve Levinson (1987) tarafından samimi olmak, olumlu

kibarlık; mesafe koymak, olumsuz kibarlık içinde değerlendirilirken, Türk toplumunda 2. tekil kişiye *siz* diye hitap edilerek konulan bir mesafe olumlu bir saygınlık göstergesidir. Bu yüzden Brown ve Levinson (1987)'deki olumlu ve olumsuz kibarlık olgusuyla Türk toplumunun kibarlık anlayışı uygunluk göstermemektedir. Tekmen (2004), Japonca *saygı* dili araştırmalarına dayanarak bir "üçlü sınıflandırma" yapma yoluna gitmiştir. Brown ve Levinson (1987), saygı dilini olumsuz kibarlık içinde ele alırken Tekmen, kibar anlatım biçimleri ile saygı dilini birbirinden ayırmıştır. Tekmen (2004: 2829) Japonca *saygı* dili araştırmalarında 'üçlü sınıflandırma' adı altında bir sınıflandırmanın yapıldığından söz etmektedir: "*kibar dil*: Dinleyiciye yönelik kullanılan yüceltme anlamı içermeyen anlatım biçimleri; *yüceltme dili*: Konu olan kişinin ki bu dinleyici de olabilir yüceltildiği anlatım biçimi ve *mütevazi dil*: Eylemi yapan kişi ya da konuşmacının alçaltılarak dinleyici ya da eylemden etkilenen kişinin dolaylı olarak yüceltildiği anlatım biçimi." Bu sınıflandırma, Türk dili için çok daha uygun bir sınıflandırmadır.

Bu çalışmada, nezaket üst başlığı altında hem saygı dili hem de kibarlık olgusu üzerinde durulacak; toplum katmanlarının karşılıklı bakış ve yaklaşımları ile ortam, konu ve katılımcıların söylem üzerindeki etkileri de dikkate alınacaktır. Böylece, Eski Türkçe nezaket ifadeleri yoluyla sosyal yapı hakkında ipuçları elde edilmeye çalışılacaktır.

4. Eski Türkçede Nezaket İfadeleri

4.1. Yüceltme dili

Eski Türkçe metinlerde saygı duyulan ve yüceltilen varlıklar, genellikle, tanrılar (3) ve tanrı mertebesinde değer

verilen kağanlardır (1). Bununla birlikte bazı metinlerde yaşlı, bilge kişilerin de yüceltildiği görülmektedir. Bu durum, Eski Türklerde bilgiye verilen değeri de göstermektedir.

Eski Türkçenin yüceltme dili özelliği taşıyan fiili *yarlıqa-* “buyurmak”tır. Saygı duyulan ve yüceltilen 3. kişinin geçmişteki emirleri dinleyiciye, *yarlıqa-* (<yarlıg+a-) fiili ile aktarılmıştır¹. *yarlıg* sözcüğü, üst katmandaki birinden alt katmandaki bir kişiye emir için Kök Türk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Doğu Türk ve Batı Türk dili alanları yanı sıra *carlıg* “hükümet iradesi için teknik yönetsel bir terim” biçiminde Moğolcada da kullanılmıştır (Clouston 1972: 966).

Eski Türkçede, yüceltme dili özellikli fiiller yanında sesleniş biçimlerinin de, doğrudan yüceltilen kişiye yönelik taleplerin bildiriminde kullanıldığı görülür. Bu tür ifadelerde, genellikle cümle başında, çeşitli sesleniş biçimlerine yer verilmiş; yüklem: Fiil-emir/istek kipi biçiminde oluşturulmuştur (4). Türk Runik harfli metinlerden alınmış (1). söylem geçmişte yaşamış kişilere gıpta ve hayranlık ifadeleri olmaları yanında hitap edilenden de bu tip davranışları yapması yönünde bir istek, bir teşviği içermektedir. İltifatlar, gıpta veya hayranlık ifadeleri, konuşmacının hitap edilene bazı davranışları yapması yönünde istekleri önceden haber verir; hitap edilene bu tür davranışları yapması yönünde teşvik eder. (2)'deki Maniheizm Türk çevresine ait sesleniş biçimleri, hâl içinde doğrudan hitap edilene yöneltilmiş yüceltme sözleridir.

(1) *bilgä k(a)g(a)n (ä)rm(i)ş (a)lp k(a)g(a)n (ä)rm(i)ş buyruki y(ä)mä bilgä (ä)rm(i)ş (ä)r(i)nç (a)lp (ä)rm(i)ş (ä)r(i)nç b(ä)gl(ä)ri y(ä)mä bod(u)nu y(ä)mä tüz (ä)rm(i)ş.* (KT D 3) “(Onlar) akıllı hü-

kümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz.”

(2) *vajırda ötvi biligligim tüzünüm yaruqum vajırda ötvi biligligim bilgäm yajam* (ETS 3: 7-8) “Elmasta daha keskin benim bilgim, asilim, ışığım, elmasta daha keskin benim bilgim, bilgim, film.”

(3) *munçulayu tög yulayu savlar üzä / mundağ yajlıg ujik äksär padak özä / mujadıncıg öggülüg siz anaçım a* (ETS 15: 78-80) “Bunun gibi büyümlü sözlerle / böylesi harfler ve mısralarla / fevkalade övülmeye değersiniz, ey anaçığım.”

(4) *yalnguqların arslanı iliglär bāglärniñ qut t(ä)ngri-ä y(a)rluqançu-ı köñül öritip köñülüñin süzgil birök bizni ölürsärs(ä)n y(i)mä näñ säniñ balıqtıqı ig toğa kitgüsi yoq ämti bizi η isig özümüzkä ädgü köñül turğurup umuğ inağ bolğul* (T III 84-42: 54-60) “Ey insanların arslanı, hükümdarlar, beylerin saadet tanrısı! Merhametli gönül yükseltip gönlünü temizle. Bizi öldürsen bile, hiç senin şehirdeki hastalık (Hend.) gitmeyecek. Şimdi bizim bedenimize iyi gönül durdurup umut inanç ol!”

Konuşmaya başlarken konuşmacıdan hitap edilene yönelik sesleniş biçimleri, nezaketin önemli unsurlarındandır. Holmes (1992), sesleniş biçimlerinin seçimindeki zorlayıcı faktörlerde; yetişkinlik, ortam, akraba olan insanlar arasında yeni ve eski nesiller, iyi tanınan veya daha yüksek sınıfta olan veya 15 yaş üstü insanlar, erkek, evli olmak, meslekî unvana sahip olmak gibi unsurları sıralamıştır. Nazik olmanın bir de formalite boyutu vardır. Formal bir durumda akrabalarla konuşmanın uygun yolu bağlamdaki role göre değişecektir. Örneğin, mahkemede yargıç göreviyle bulunan kardeşe evdeki gibi ismiyle seslenmek

saygısızlık olacaktır. İnsanlar farklı ortamlar, sosyal çevre ve kişilere göre farklı sesleniş biçimlerini tercih eder. Doktor Ahmet, hastasından kendisine *Doktor Bey* demesini beklerken, oğlundan *Babacığım*, erkek kardeşinden *Ahmet*, karısından *Sevgilim*, arabayı hızlı kullanırken onu durduran polis memurundan *Beyefendi*, vb. demesini bekler.

Eski Türkçede, yüceltme amacıyla kullanılan sesleniş biçimleri, sosyal katmanlara bağlı olarak üç grupta toplanabilir: (a) Alt katmandaki kişiden üst katmandaki kişiye doğru; (b) üst katmandaki kişiden alt katmandaki kişiye doğru; (c) aynı katmandaki kişiler arasında.

Genellikle alt katmandan üst katmana doğru olan sesleniş biçimlerinde üst katman kişisine toplum tarafından saygı uyandıran bilgili olma, güçlü olma gibi nitelikler yüklenmekte; güçlü, değerli ve sevilen varlıklara benzetilen üst katman kişisine yönelik saygı ve ululama gözlenmektedir. Buna karşılık üst katmandan alt katmana doğru olan sesleniş biçimlerinde sıklıkla sevgi sözleri kullanılmaktadır. Hitap edilenin sevilen/sevilmeyen korkulan/küçümsenen, varlığı önemsiz olmayan bir kişi olması sesleniş biçimlerini değiştirebilmektedir. Örneğin, Buddhist Türk çevresi eserlerinden *Dantipāla*'da hükümdar şeytanlara *äy yäklär* "ey şeytanlar" diye seslenirken şeytanlar hükümdara, korku temelli olarak, *uluğ ilig* (T III 84-42: 64, 109) "ulu hükümdar" diye seslenmektedir. Bazen alt katmandan üst katmana doğru olan sesleniş biçimlerinde de sevgi sözlerine rastlanmaktadır. Örneğin; *Dantipāla*'da *Rākṣasī*, hükümdara *ämraq bägim* (T III 84-46: 143, 147) "sevgili beyim" diye seslenmektedir.

Eski Türkçede, alt katmandaki kişilerden üst katmandaki kişilere doğru, yani din ve devlet büyüklerine yönelik

en sık kullanılan sesleniş biçimi, *täñri/m*'dir. Bu sesleniş biçiminin, dinsel metinlerde tanrılara yönelik kullanımı dışında, din dışı metinlerde hükümdarlara yönelik de kullanılması, büyük ölçüde kültürle ilgilidir. Eski toplumlar da hükümdarların Tanrı olarak görülmesi veya kutsal kabul edilmesi, bu durumu doğurmuş olmalıdır. Yine insanlar kendilerinden daha güçlü kişilerle konuşurken, olumsuz bir tepkiyle karşılaşmamak veya çıkar sağlamak isteğiyle onları mümkün olduğu kadar ululayacak sesleniş biçimlerini kullanırlar. Bazen onları Tanrı seviyesine kadar çıkarırlar. Eski Türkçede bu tip ifadelerle sık sık karşılaşılabilir². Yine oldukça sık olarak *täñrim* kelimesi *ayağqa tägimlig* "saygı değer" kalıp sözüyle birlikte kullanılmıştır³.

Üst katmandan kişilere hitapta *kaganım* "kağanım", *ädgölärim* "iyilerim", *tüzünüm* "asilim" sesleniş biçimlerinin de geniş kullanım alanı vardır. Sesleniş biçimlerinin çoğu zaman 1. teklik iyelik ekiyle oluşturulması bağlılığı ve saygıyı göstermek içindir⁴.

Tanrılara yönelik seslenişlerde, anne ve babayı karşılayan akrabalık adlarının sonuna sevgi ve iyelik eklerinin getirildiği durumlar da vardır. Bazen bu kelimelerden sonra gelen *a* ünlemi seslenişe kuvvet kazandırır: *anaçım a sizkä tayap* (ETŞ 15: 15) "anacığım, size dayanıp", *anaçım a* (ETŞ 15: 47) "ey anacığım", *qayıçım a* (ETŞ 15: 41) "ey babacığım." Bu durum, kişinin tanrıya karşı, insanın en yakın olduğu ve en çok sevdiği varlıklar olan anne ve babası kadar sevgi beslediğini göstermesi yanısıra anne ve babasıyla birlikte tanrının da kişinin varlık sebebi ve koruyucusu olarak görülmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Üst katman kişisinden söz edilirken kullanılan unvanlar ve nitelemeler

de bu kişilere duyulan saygıyı göstermekte olup nezaket ifadesi olarak kabul edilebilir. Türk Runik harfli metinlerde yer alan *t(ä)ñridä bolm(i)ş (e)l etmiş b(i)lgä qagan* (Terx, W1) “Gökte olmuş, memleket düzenlemiş bilge kağan” ve Buddhist çevre eserlerinde sıkça geçen *ayağuluğ burqan* (ETŞ 15: 11) “saygı değer burkan” ifadeleri bunlardandır. İslâmî saha eserlerinde de görülen din açısından kutsal varlıklara ait sıfatların adlardan sonra yazımı, İslâmî çevre eserlerindeki Hz. Muhammed (a.s.), Allah (c.c.) gibi, Hristiyan Türk çevresi eserlerinde de görülmekte olup yabancı dil etkisiyledir: *Zxaria uluğ dıntar* (T II B 29, Tafel I, linke seinte: 66) “Zekeriya (ulu dındar)”. Bu tür eserlerin çeviri eserler olması, çeviri yapılan dilin söz dizimine göre, söz diziminde bir değişimi de beraberinde getirmiştir.

Üst katmandaki din ve devlet bü-yüklerinden, alt katmana yönelik seslenişlerde ise, runik metinlerde sesleniş biçimlerine 1. teklik iyelik ekinin eklendiği, Buddhist ve Hristiyan çevresi metinleriyle destanlarda ise, genellikle, *ay/ey* “ey” ünleminin kullanıldığı görülmektedir⁵. Aile büyüklerinden küçüklere yönelik seslenişler ise, Buddhist ve Hristiyan Türk çevresi metinlerinde, sıklıkla sevgi anlatan sıfatlardan sonra, akrabalık adlarına 1. teklik iyelik ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Oğuz Kağan Destanında ise, *ay* ünleminden sonra akrabalık adlarının getirildiği tespit edilmiştir⁶.

Aynı katmandaki kişiler arasındaki seslenişler genellikle sevgi ve saygı temelinde biçimlenmektedir. Sevilen kişilere yönelik seslenişlerde, sesleniş biçimlerine 1. teklik iyelik eki ile küçültme eklerinin eklendiği görülmektedir.⁷ Sevilen insanlara seslenilirken toplumun üst katmanlarındaki kişilerin un-

vanlarının kullanıldığı Türk Runik harfli metinlerden tanıklanmıştır: *kunç(u)y(i)m* (Ye 104 1a: 1) “prensesim”.

Eski Türkçede doğrudan kişiye yönelik olmayan dolaylı yüceltme ifadeleri de vardır (5). Burada, bir kişinin ölümünden dolayı başkalarının üzüntü duyması ölen kişinin saygınlığının bir göstergesi olarak sunulmakta, ölen kişi yüceltilmektedir.

(5)...*bunça bod(u)n k(e)l(i)p(ä)n sıgtam(i)ş yoglam(i)ş (a)nt(a)g kül(ü)g k(a)g(a)n (ä)rm(i)ş*. (KT D 4) “... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. Onca ünlü hükümdar imiş.”

4.2. Mütevazî dil

Alt katmandan bir kişi üst katmandan bir kişiden herhangi bir talepte bulunacaksa söylemlerinde, genellikle söylem sonunda olmak üzere, bazı özel fiiller kullanır. Bu fiiller yoluyla, konuşmacı kendini alçaltarak dinleyiciyi yüceltmekte, böylece talebinin yerine getirilmesi için zemin hazırlamaktadır.

Eski Türkçenin bu amaçla kullandığı temel fiili *ötün-* “arz etmek, saygı ile istemek” olup *öt-* fiilinden türemiş dönüşlü fiildir (*öt-ün-*). Gerek Türk Runik harfli metinlerde gerekse Maniheizt, Buddhist ve Hristiyan Türk çevresinde yazılmış metinlerde - Türkiye Türkçesinde sıkça kullanılan, Arapçadan alıntı *arz* kelimesiyle Türkçe *et-* fiilinin birleşimiyle meydana getirilen *arz et-* ifadesine eşdeğer bir görevde - geniş kullanım alanı bulan *ötün-* fiili, Türk runik harfli metinlerle Maniheizt ve Buddhist Türk metinlerinde, genellikle 1. ve 3. kişi çekimli olarak tanıklanmıştır (bkz. IV. sonnot). Örneklerde, zaman zaman, *ötün-* “istemek, dua etmek, yalvarmak” fiilinin yakın anlamlı *yalbar-* “yalvarmak” fiiliyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Böylece talebin pekiştirilmesi yoluna gidilmektedir. Bunun yanında

zarf-fiil ekleri alarak (*ötün-ü*) nezaket ifade eden bir başka fiile (*yükün-* “secde etmek” *tägin-* “(ayağa) kapanmak” gibi), bağlanmış olarak da karşılaşılabılır⁸. Genellikle, korku temelli ve çıkar amaçlı olarak alt katmandaki kişilerin üst katmandaki kişilere hediyelerle birlikte saygılarını sunmalarına da Eski Türkçe metinlerde sıkça rastlanır⁹. Oğuz Kağan Destanında böyle bir sunum *ötün-* yerine *syurqa-* “saygı ile sunmak” fiiliyle yapılmıştır¹⁰.

Bazen üst katmandaki kişiden yapılacak davranış için izin istenir. Bu tip ifadelerde de *ötün-* fiili kullanılmıştır: (6). cümlede konuşmacı Vezir Tonyukuk, geçmişte ordu sevk etmeden önce kağanından izin aldığını *ötün-* fiili yardımıyla bizlere aktarıyor. Bu tip izin istekleri konuşma anında dile getirilirse, F-emir/istek 1. teklik kişi yapısının kullanıldığı görülmektedir (7). Aynı yapı, isteğin üst katmana değil de konuşmacının kendine yönelik olması durumunda da (8) geçerlidir.

(6) *k(a)g(a)n(i)ma öt(ü)n(ü)p sü (e)l(ä)td(i)m* (Ton. D 1)

“Kağanıma arz edip ordu sevk ettim”

(7) *k(a)g(a)n(i)m b(ä)n (ä)bg(ä)rü tüş(ä)yin* (Ton. K 6)

“Kağanım, ben eve doğru ineyim.”

(8) *ögüm ötin alayın, qağım sabın tıqlayın* (IrqB 90)

“Annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinleyeyim.”

Ötün- “arz etmek” dışında *qut* “sadedet, talih” ismiyle kurulan “isim+fiil birleşmeleri” de (*qut qol-tı/bir-sün* “kut diledi/versin”) alt katmandaki kişinin üst katmandaki kişilerden taleplerde bulunmak için kullandıkları yapılardır. Fakat, bu tip ifadelerde istek, daha çok, tanrıya yöneliktir¹¹.

Kendini yadsıma; günah çıkarma,

suçun veya sorumluluğun kabulü, konuşmacının olumlu saygınlığına zarar verir. Kişi bu tip durumlarda saygınlığını kaybetmeyle karşı karşıya olduğu için, bazı nezaket sözleri söyler. Özürler bunlardandır. Tanrıya yönelik günah çıkarma, af dileme ifadeleri Türk Runik harfleriyle Maniheist çevrede yazılmış Turfan Toyok Metni’nden başlayarak *manastar hirza* (1a: 5-6) “affet” biçiminde olup, Mani alfabesiyle yazılmış Maniheist Türk çevresi eserlerinde de benzer şekilde devam etmektedir¹². Maniheist, Buddhist ve Hristiyan Türk çevresi metinlerinde, temadan dolayı; yani bu metinlerin dinsel metinler olmasından dolayı “kendini yadsıma” için pek çok örnek tespit edilebilmiştir. Buddhist ve Hristiyan Türk çevresinde yazılmış metinlerde bu tip ifadeler daha çok pişmanlık bildiren *ökün-* fiiliyle oluşturulmuştur¹³. Yine Buddhist Türk çevresi metinlerinde sıkça kullanılan *arızun alqınzun kşantı qılıp bolzun ärtgölüg* “temizlensin, ortadan kalksın, affedilip, geçmiş olsun.” ifadeleri de burada sayılabilir.

Alçakgönüllülük sebebiyle geri çevrilen övgüler de mütevazi dil örnekleridir: (9). Burada ilk konuşmacı olan yazıcıbaşı dinleyici konumundaki hakanı güneş ve ay olarak görüp kendini ateşböceği mertebesine indirgeyerek bir mütevazi dil örneği sergilemektedir. Buna karşılık hakan da kendinin tek başına değersiz olduğunu ancak tebaasıyla değer kazandığını belirterek tevazuyla tevazuyla karşılık vermektedir. Bu söylem, hükümdarın tebaasına verdiği değeri göstermesi açısından dikkate değerdir.

(9) *[käräkü] başçı ulug ögä hanka inçä tep ötünti...biz kulut[lar] 'wdt' yolta turu täginmäki [nätä]g törü üzäki täginür ärki [kün ay] t(ä)ñri üskintä kadyot [kurt]nuñ takı nä işi küdüki [ärü]r tep tedi*

han külüp inçä [tep te]di: bo sav muntag ärmäz k(a)ltı [adınc]g körklä tilkü üçük bir [til]kü tärisi ärmäz, adınçig ulug [ordu]lar üküş ıgaçlar kuvragıntın [te]min bütär. (Ht VI 25a: 1-18)

“(Chui soyundan Sui-liang adlı) yazıcıbaşı, başdanışman hana şöyle arz etti:...biz görevlilerin... yolda yer alışımız sanırım... bir yasaya göre düzenlenmiştir. Gökyüzündeki güneş ve ayın yanında ateş böceğinin ne işi gücü var (lafı mı olur) diye söyledi.

Hakan gülerek: “Bu söz [aşlında] böyle değildir, yani olağanın dışında, görkemli bir tilki kürkü tek bir tilki derisi[nden ibaret] değildir, [benzer şekilde] olağanüstü büyüklükteki saraylar [da] ancak çok sayıda ağacın bir araya getirilmesiyle yapılabilir.”

Oğuz Kağan Destanı’nda, Oğuz Kağan’ın bakanı Uluğ Türük’ten öğüt istemesi de (*ögüd dile-*) bir mütevazi dil örneğidir (10). Bu ifadeler, eski Türklerde alt katmanda olmasına rağmen yaş ve bilgeliğinden ötürü bir kişinin öğüdünün kabul edildiği ve saygıyla karşılandığını göstermesi açısından da önemlidir. Burada alt katmandan üst katmana yönelik isteklerin göstergesi olan *ötün-* fiili yerine üst katmandan alt katmana yönelik bir istek söz konusu olduğu için *dile-* fiili kullanılmıştır.

(10) *oğuz kağan uluğ türüknüñ söziün y(a)qı kördi, ögüdün diledi; ögütügä körä qıldı* (OKD, XXXVII: 4-6) “Oğuz Kağan Uluğ Türük’ün sözünü beğendi; onun öğüdünü diledi ve öğüdüne göre yaptı.”

Bazı söylemler hem yüceltme dili hem de mütevazi dil özelliği taşımaktadır. Mütevazi dil kapsamında değerlendirilen *ötün-* “arz etmek, saygı ile istemek” fiilinden türemiş isim veya sıfat-fiillerle, arzın kabulünü belirten fiil veya fiil birleşimlerinin bir arada kullanılmasıyla

yüceltme dili oluşturulabilmiştir. (11)’de konuşmacı, geçmişte üst katmandaki kişiye yönelik taleplerini dile getirdiğini ve bu taleplerin dinlenerek onaylandığını belirterek hoşnutluk göstermekle, üst katmandaki kişiyi yüceltmekte, kendisini ise, önemsizleştirerek mütevazi bir dil örneği vermektedir. (12)’de ise, üst katmandaki kişinin buyruklarının yerine getirileceğine dair bir söz buyruğu vereni yüceltirken emri kabul eden kişiyi önemsizleştirmekte ve bu da mütevazi bir dil örneği olabilmektedir.

(11) *k(a)g(a)n(i)m b(ä)n] öz(ü)m bilgä tunyukuk öt(ü)ntük öt(ü)nc(ü)m(i)n (e)ş(i)dü b(e)rti köñl(ü)ñçä ud(u)z t(e)di* (Ton. 1. taş, G 8) “Kağanım, (benim kendimin), Bilge Tunyukuk’un arz ettiğim ricamı dinlemek lütfunda bulundu. “(Orduyu) gönlünce sevk et!” dedi”

(12) *siz dındarlar y(a)rılıqasar siziñ sawıñızça ötüñüzçä yorığay m(ä)n* (TM 276^b: 1-2) “Siz dındarlar buyursa sizin sözünüze göre, ricanıza göre yürüyeceğim”

Burada, (11)’de üst katmandan bir kişinin alt katmandaki bir kişiye yönelik talepleri söz konusu olduğu için yalnız *ötün-* (*öt-ün-*) fiilinden türemiş sözcükler kullanılırken, (12)’de, üst katmandan birinin talepleri (*ötüg*) söz konusu olduğu için, yine *öt-* fiilinden türemiş bir sözcük kullanılmakla birlikte öncesinde *yarlıqa* “buyurmak” fiili de cümledeki yerini almıştır.

4.3. Kibar dil

Eski Türkçede, bir başkasını yüceltme amacı gütmeyen, yalnızca iyi niyet göstergesi olarak kullanılan nezaket ifadeleri de vardır. Bu tür ifadeler, daha çok, aynı katmandan veya sosyal konum olarak daha yakın kişiler arasında kullanılmıştır. Eski Türkçede, kutlamalar: *qutluğ bolzun* (İrqb 35) “kutlu olsun.”;

hitap edilene olumlu duygular *ençlik* *äsänlik ay-* sözleriyle ifade edilmiştir: (13).

(13) *iraq yertin y(a)qın köñülin ençlik äsänlik ayıdu idurbiz* (Mekt. Text C: 4-5) “Uzak yerden yakın gönülle rahat huzur dileyerek gönderiyoruz.”

Teşekkür ifadeleri; dinleyicinin teşekkürleri veya dinleyicinin özrünün kabul edilmesi; özürler; tekliflerin, ricanın kabul edilmesi, konuşmacının olumsuz saygınlığını kırdığı için (14) ve (15) kibar dil örnekleridir.

(14) *m(ä)n(i)ŋ s(a)b(ı)m(i)n sım(a)dı* (KT G 11) “(Çinliler) benim sözümü kırmadılar.”

(15) *oğuz kağan igidniŋ sözün y(a)qşı kördi* (OKD, XXII: 5-9) “(Uruz Bey’in oğlu: “... ben sana başımı saadeti mi veriyorum; sana vergi veririm ve dostluktan çıkmam” dedi.) Oğuz Kağan yiğidin sözünü iyi gördü, sevindi, güldü,...”

Sosyal düzen içinde, alt katmandan kişilerin üst katmandaki kişilere yönelik isteklerini, yüceltme dili kullanmadan, soru tarzıyla ifade etmeleri de mümkündür. Kibar dil grubuna sokulabilecek bu tarz ifadelerin sosyal konum olarak üst katmana daha yakın kişilerce kullanıldığının delilleri mevcuttur. Türk Runik harfli metinlerden tespit edilen (16). söylemde bu durum açıkça görülür:

(16) *yuyka k(a)l(i)n bols(a)r top(u)lguluk (a)lp (ä)rm(i)ş y(i)nçgä yog(u)n bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp (ä)rm(i)ş öñrü kutanyda b(i)ryä t(a)bg(a)çda kurya kur(i)d(i)nta yrya og(u)zda (e)ki üç biñ süm(ü)z k(ä)lt(ä)çim(i)z b(a)r mu nä (a)nça öt(ü)nt(ü)m* (Ton. 1. taş, G 6-7)

“Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş. Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?” Böylece ricada bulundum.”

(16). söylemde devlet yönetiminde tecrübeli olan Köktürk veziri Tunyukuk, kağanına, asker gücünün birleştirilmesi gerektiğini “Güçlerimizi birleştirelim” biçiminde bir istek veya emir cümlesiyle anlatmıyor. Sosyal konumu buna izin vermediği için soru yoluyla bu gerekliliği veya isteğini daha kibar bir dille ortaya koymayı tercih ediyor. Kıvrak zekâlı Vezir Tunyukuk, Kağan’a önce bir atasözünü hatırlatıyor: *yuyka k(a)l(i)n bols(a)r top(u)lguluk (a)lp (ä)rm(i)ş y(i)nçgä yog(u)n bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp (ä)rm(i)ş*. Bu durumda delinmemek, kırılmamak için kalın olmak gerekir. Bu atasözü mevcut duruma uygunlaştırıldığına gerekli olan, asker sayısının artırılmasıdır. Vezir Tunyukuk atasözünün hemen ardından mevcut askerî güçleri hatırlatarak bunların birleştirilmesi gerektiğini kağana sezdirmiş ve doğrudan talep yerine soru yoluyla kibarca isteğini dile getirmiştir.

4.4. Kaba dil

Kaba dil kullanımı daha çok özgüvene dayanır. Konuşmacı hitap edilenin olumsuz saygınlığını görür. Hitap edilenin hareket özgürlüğünü engellemek ister. Hitap edilene doğru güçlü olumsuz duyguların ifadesi (nefret, öfke gibi), konuşmacının hitap edilene bazı davranışları yapmaması yönünde istekleri önceden haber verir; hitap edileni bu tür davranışları yapmaması yönünde uyarır.

Türk Runik harfli metinlerin büyük bölümü toplumun üst katmanından, lider durumundaki kişilerin ağzından söylenen mezar taşları konumundadır. Bu sosyal durum, ifadeleri de etkilemiş ve üst sosyal katmandan alt sosyal katmana doğru olan bu hitaplarda genellikle emirler, istekler; öneriler, nasihatler; hatırlatmalar; tehditler, uyarılar dile getirilmiştir. Bunlar, dinleyiciye gelecekte

bazı davranışları yapmaya yönelik baskıyı bildirir. X-XI. yüzyılda yazılmış Türk dilli metinlerde de bu tip ifadeler oldukça sık olarak kullanılmıştır. Doğrudan hitaplarda “F-Emir Kipi 2. (-gII) ve ya 3. (-zun) Teklik Kişi” yapısı kullanılmıştır.¹⁴

Emirler, bazen, kötü sonuçlanacak bir eylemden kaçındırmayı; iyiye, doğruya sevk etmeyi amaçlar. Bu yüzden bazı ifadelerde emir ve öğüt (17) iç içe geçmiş durumdadır. Emir ve öğüde uyulması için geçmiş olaylar hatırlatılarak emir ve öğüdün tutulmaması durumunda ortaya çıkacak kötü tablo izleyiciye gösterilmeye çalışılır. Türk runik harfli metinlerden alınmış (17) ve (18). söylemde bunu görmek mümkündür. Her iki söylemde de geçmiş durumlar hatırlatılarak aynı duruma düşülmemesi için emrin yerine getirilmesi öğütlenmektedir.

(17) *q(a)ra bod(u)n(u)m ölt(ü)η y(i)td(i)η, y(a)na (i)ç(i)k, ölm(ä)çi y(i)tm(ä)çi s(ä)n.* (ŞU D 5)

“Avam halkım, öldün, mahvoldun. Tekrar itaat et, ölme, yok olma.”

(18) *türük bod(u)n (ä)rt(i)n ökün kür(ä)gü η (i)n üç(ü)n ig(i)dm(i)ş <bilgä> q(a)g(a)n (i) η a (e)rm(i)ş b(a)r(m)(v)ş (ä)dgü] (e)l(i)ηe k(ä)ntü y(a)η(i)lt(v)g y(a)bl(a)q kigürt(ü)g y(a)r(a)ql(v)g q(a)nt(a)n k(e)l(i)p y(a)ña ilti süη(ü)gl(ü)g q(a)nt(a)n [k(e)l(i)p] sürä i[ltdi ı]duq ö[tük(ä)n] yış bod(u)n b(a)rd(v)g ilg(ä)rü [b(a)r(i)gma] b(a)rd(v)g quur(v)g(a)ru b(a)r(i)gma b(a)rd(v)g b(a)rduq y(e)rdä (ä)dgüg ol (ä)r(i)nç [k](a)n(i)η üg(ü)zçä yüg(ü)rti süñük(ü)g t(a)gça y(a)tdi... (KT D 22-24)*

“(Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç (ve) pişman ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanına (ve) bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin (ve) nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (de

seni yerinden yurdundan) sürüp kaçtı? Kutsal Ötüken dağları halkı, (sen kendin yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu: kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı...”

(17) ve (18)’de, emirler daha çok kişinin kendine vereceği zararların önüne geçme temelli olduğundan emir vurgusu daha zayıfken, (19). söylemde emirler, hitap edilenin başkalarına vereceği zararların önüne geçme temelli olduğundan emrin vurgusu daha güçlüdür. Burada, Çeştani Bey’in şeytanları şehrindeki halka zarar vermemesi için tehdit ettiği görülmektedir.

(19) *ay yäklär trkin ma η a sözlä η lär mäni η balıqımtaı bodunuğ buqunuğ nägüluğ ölüürsizlär sizlärkä bu balıqqa kirgüluğ küç küsün kim birdi bu mäniη yti quluçımın körüñlär ät’özüngüzlärni biçip öñi öñi kämişäyin.* (T III 84-42: 25-30)

“Ey şeytanlar! Çabuk bana söyleyin! Benim şehrimdeki halkı (Hend.) niçin öldürüyorsunuz? Sizlere bu şehre girme güç kuvvetini kim verdi? Bu benim keskin kılıcımı görün! Bedenlerinizi biçip başka başka (yönlere) atayım.”

Bazen, konuşmacı, hitap edilenin duygularını, isteklerini umursamaz, bazı önemli noktalarda hitap edilenin isteklerini istemez. Hoşnutsuzluk, eleştiri, küçümseme, alay, yakınma, kınama, suçlama, hakaret ifadeleriyle tersini söyleme, anlaşamama, karşı çıkma, konuşmacı karşısında, hitap edilenin olumlu saygınlığının bazı görünüşlerinin, olumsuz saygınlığa doğru değiştiğini gösterir. Bu tip ifadeler de Türk Runik harfli metinlerden başlayarak tanıklanmıştır. Eski Türklerde aksi olmak, geleceği plânlayamamak, bilgisizlik, dü-

rüst olmama gibi davranış biçimlerinin ve özelliklerin eleştirildiği, bu davranışları sergileyenlerin küçümsedikleri, kınandıkları görülmektedir. Eski Türklerde bilginin saygınlık getirmesi ve bilgili kişilerin yüceltilmesine karşılık, bilgisiz insanların aşağılanması ve onların ikinci sınıf insan olarak görülmesi gerek Türk Runik harfli metinlerden gerekse Buddhist Türk çevresi metinlerinden tanımlanabilmektedir¹⁵.

Acı veren duyguların ifadesi; özellikle dine karşı saygısız, tabu konulardan bahsetme; hitap edilenle ilgili kötü haberler veya konuşmacının kendisiyle ilgili iyi haberleri dile getirmesi, övünme, meydan okuma, tehlikeli duygusal veya ara bozucu konuların üretilmesi (politikayla, yarışla, mezheple, kadın özgürlüğüyle ilgili konular gibi), bir harekette işbirliği yapmama, kabalık gösteren ifadeler hitap edilenin olumlu saygınlığını önemsemez. (20). cümlede bir övünme ve meydan okuma sergilenmekte, hitap edilenin olumlu saygınlığı önemsenmemektedir.

(20) *ärtiñü qatıǵlanmaqlıǵ bilgä biligkä tükällig yaǵız yir ärkligi çştani ilig bæg män ärür män* (T III 84-42: 77-79) “Son derece gayret göstermeli, bilge bilgiyle dolu, kara yer güçlüsü Çeştani han bey kesinlikle benim.”

Saygınlığı tehdit eden hareketler engelleme veya çığneme için özürlerle, dil bilimsel veya dil bilimsel olmayan saygıyla ve diğer yumuşatma mekanizmalarıyla karşılanır. Buyruğa karşı çıkma, konuşmacı karşısında, hitap edilenin olumlu saygınlığının bazı görünüşlerinin, olumsuz saygınlığa doğru değiştiğini gösterir. Bu durumun ifadesi, bir kabalık örneğidir (21). Bu koşulda, hitap edilen olumlu saygınlığını yeniden kazanmak için çaba harcamalıdır.

(21) *munı söz sözni dudmaz män*

turur män tep yarlıǵqa baqmadı (OKD XV: 1-5) “(Bu Urum Kağan, Oğuz Kağan’ın emrini dinlemezdi. Onun arkasından gitmezdi.) “Ben onun sözünü tutmam” diyerek emrine bakmadı.”

(21)’de Urum Kağan’ın nazik olmayan tutumuyla saygınlığı zedelene Oğuz Kağan saygınlığını yeniden güçlendirmek için Urum Kağan’a savaş açmıştır.

Saygı duyulmayan kişilere yönelik sesleniş biçimlerinde adın veya unvanın önüne olumsuzluk ifade eden sıfatlar getirilir, *äy munmış biligsiz braman* (MNB, Nr. 100 vorderseite: 9-10) “ey akılsız ve bilgisiz Brahman.” gibi.

4.5. Nezakette konuşmacı-hitap edilen ilişkisi, ‘sen’ ve ‘ben’ adlarının çoğullaşması; teklik yerine çokluk kişi eklerinin kullanımı

Brown ve Levinson’a göre (1987), bütün topluluklarda görülmekle birlikte özellikle aşiret temelinde oluşmuş özel topluluklarda, bir kişinin sosyal statüsü temelde bir gruptaki üyelere bağlıdır ve topluluktaki diğer üyelerin desteğine muhtaç güçsüz kişilerden çok bir grubun temsilcileri olarak görülen kişiler daha çok saygınlığa sahiptir ve bunlara hitap edilirken çokluk adları kullanılır.

Yine toplumdaki hiyerarşik düzene bağlı olarak küçükler daha saygın görülen büyüklere, memurlar daha saygın görülen amirlerine veya astlar üstlerine *sen* yerine *siz* diye hitap ederler. Buna karşılık amir durumundaki kişiler, biraz da belli bir grubu temsil etmelerinden dolayı, konuşurken *ben* yerine *biz* çokluk adını kullanabilirler. Eski Türkçede ise bunun, aynı temelde, ast-üst, memur-amir esasına bağlı olabildiği gibi büyük-küçük esasına da bağlı olabildiği görülmektedir. Yine tanrı olarak inanılan varlıklara da *siz* diye hitap edilmiştir.

Grønbech (1995), Türkçedeki nezaket şeklinin, kitabelerin dilinde olmadığını, Uygurlarda geliştiğini belirtmektedir. Eski Türkçenin grameri için, ast ile üst arasında böyle bir ayrımın, aslında yabancı olduğu yolundaki görüşleri tartışılabilir. Kitabelerde nezaket amacıyla teklik yerine çokluk ikinci kişi kullanımına rastlanmaması temadan kaynaklanan bir durumdur. Kitabelerin büyük bölümünde, üst katmandan kişiler alt katmandaki kişilere hitap etmektedir ve onların, nezaket amacıyla adılların çokluk şekillerini kullanması beklenemez. Nitekim bunun tam tersi bir durum, kitabelerde *siz*'le karşılanan birden fazla şahsa hitaben emirlerde, 2. çokluk kişi emir eki *-ıŋ* (*eşidiŋ*) yerine, 2. tekil kişi emir biçiminin (*eşid* "iştir" KT G 2) kullanılması aslında kitabelerde de böyle bir ayrımın olduğunu gösterebilir.

Türk Runik harfleriyle VIII. yüzyıl başlarında yazılmış *Altın Köl Yazıtı*'nda 1. teklik iyelik eki yerine 1. çokluk iyelik eki ve *ben* yerine *biz* çokluk şeklinin kullanıldığı görülür: *bu (a)t(i)m(i)z um(a)y b(ä)g b(i)z biz uya (a)lp (ä)r özin (ä)l(ä)ti kıl(m)a d(i)n* (Ye 28 1a: 3). Nezaket ifadelerinde, tekil adıllar yerine çoğul adılların kullanımını, *siz* (*sen* yerine) veya *biz* (*ben* yerine), gerçek çoğul kişi kullanımından ayırmanın tek yolu söylemlere ve metnin içeriğine bakmaktır.

Buddhist Türk çevresi metinlerinde, amir veya yüksek mevkideki biriyle konuşurken, emir kipinde: 2.çk. *kişi adılı (siz)... F-(I)ŋ*¹⁶; geniş zamanda: *siz... F-(I)r siz*¹⁷; belirli geçmiş zamanda: *siz... F-tIŋIz*¹⁸ yapısı oldukça sık kullanılmıştır.

4.6. Nezaket ifadelerinde ön-tür (proto-tip)

Nezaket ifadelerinin ön-türleri, dinsel göstergelerden ortaya çıkmış olmalıdır. İnsanoglu kendisinden güçlü varlık-

tan korktuğu, arzularının onun tarafından gerçekleştirileceğine inandığı için başta dinsel güçler olmak üzere, hükümdar, bey vb. varlıklara saygı gösterisinde bulunmuş; onlar için övgüler dizerek hürmetle önünde eğilmiş; böylece saygısını göstererek ondan gelecek zararların önüne geçmeye çalışmış; bazı isteklerinin gerçekleşmesini beklemiştir. Başlangıçta yalnız davranış biçimleri, yani görsel göstergelerle sunulan nezaket, zamanla işitsel göstergelerini de bulmuş ve böylece nezaket ifadeleri doğmuş olmalıdır. Eski Türkçe dinsel metinlerin bir çoğu bu tür nezaket ifadeleriyle doludur¹⁹

Sonuç

Eski Türkçede tespit edilen nezaket ifadeleri bize sosyal yapı hakkında önemli ipuçları verebilecek durumdadır. Eski Türkler, gerek dinsel ilişkilerde, gerek devletle ve aileyle ve toplumun diğer fertleriyle ilişkilerinde, toplum içindeki konumlarına uygun biçimde ve saygı, sevgi, dayanışma, güç, korku gibi unsurlara bağlı olarak yüceltme dili, mütevazi dil, kibar dil ve kaba dil başlıkları altında toplayabileceğimiz nezaket ifadelerini sık sık kullanmışlardır. Yüceltme dili, alt katmandan üst katmana, yani yaratıcı ve varlık sebebi olarak görülen tanrı, kağan gibi varlıklara yönelikken, kaba dil genellikle alt katmana yöneliktir. Mütevazi dil ve kibar dil örnekleri ise, bütün katmanlar arasında geçerlidir. Eski Türkçede, yüceltme için *yarlıqa-* fiili yanında saygı, sevgi ve bağlılık gösteren sesleniş biçimleri; mütevazi dil için, genellikle, *ökün-* fiili kullanılmıştır. Kibar ve kaba dil için ise, çoğu kez, kiplik biçimleri tercih edilmiştir. Nezaket ifadelerinin temeli, büyük ölçüde, din törenlerine (ritüel) dayandırılabilir.

NOTLAR

¹**Türk Runik:** *t(ä)ŋri y(a)rl(ı)k(a)dı* (Ton. G 9) “Tanrı buyurdu”,...*y(a)rlıq(a)dı* (Terx K 6) “...buyurdu”; **Buddhist Türk:**...*y(a)rlıqap y(a)rl(ı)g berdi* (Ht VI 28b: 5) “...buyurup emir verdi”; **Hristiyan Türk:** *qan... y(a)rlıqadı* (T II B 29, Tafel I, linke seinte: 2-3) “han... buyurdu”.

²**Türk Runik:** *täŋrikän* (Ongin 6) “Kutsal Majeste”; **Maniheizt Türk:** *t(ä)ŋrim* (TM 276^a: 20) “tanrım”, *täŋrimä* (ETS 2: 5) “Ey Tanrım!”, **Buddhist Türk:**... *ağacı uluğu qanqa ötünti täŋrim... täŋrim*. (KP, VII:8-VIII:2). “hazine başkanı, hana şöyle arz etti: Haşmetlim... haşmetlim; **Sivil Uygur:** *t(ä)ŋrim qutı kántü yarlıqayı berzün t(ä)ŋrim* (Mekt. Text B recto: 4) “Saygı değer majestem kendi buyuruversin majestem”; **Buddhist Türk:** *t(ä)ŋrim* (MNB, Nr. 124 rückerseite: 8) “Haşmetlim, majeste”, *t(ä)ŋri hanım(ı)z* (Ht VI 115 24a: 10) “Saygı değer hanımız”, *t(ä)ŋri el[ig]* (Ht VI 27b: 15) “efendimiz hükümdar hazretleri”, *täŋrim* (AY, I. 28a: 21; KP VII: 8) “Haşmetlim”, *täŋrim* (SY, 013, 017, 020, 1, 2, 6, 7) “tanrım”.

³**Buddhist Türk:** *atı kötrülmiş ayağağa ta-gimlig t(ä)ŋrim!* (AY, I. 28a: 5-6) “Adı yükseltilmiş ayağa değimlik (secde edilmeğe lâyık) tanrım!”

⁴**Türk Runik:** *küülüğ (alp) kağanım* (Ongin 12) “güçlü, cesur kağanım”; **Buddhist Türk:** *ay äd-gülärim* (AY, S. 5b: 12) “ey iyilerim”; **Destanlarda:** *ay männiŋ kağanım sän* (OKD, XXI: 2-3) “Ey! Benim kağanımsın”, *ay kağanım* (OKD, XXXVI: 9) “Ey kağanım!”

⁵**Türk Runik:** hükümdardan tebasına yönelik: *k(a)ra bod(u)n(ı)m* (Ye 52 6) “avam halkım”; **Buddhist Türk:** Tanrı tanrısı burkandan: *ya tözün-lär oğlıya* (AY, II. 2b: 2) “ey asiller oğlu ey!”, *tözün-lär oğlıya* (AY, II. 7b: 8, II. 10a: 8-9) “ey asiller oğlu”, *ay* (T III 84-42: 20, 25, 61, 82) “ey”, güçlü durumdaki şeytanlardan insana yönelik: *ay ere* (AY, S.5a: 16) “Ey efendi!”, güçlü handan (*ärklig kan*) şeytanlara yönelik: *ay yumışçılar* (AY, S. 7a: 5), *atı kötrülmişä* (AY, II. 25a: 4-5) “ey adı yükseltilmiş”, *äzrua* tanrıdan *râkşasılara* yönelik: *kaşikiya* (T II 84-46: 211) “sevdiçeğim”, “ey hizmetçiler”, tanrı tanrısı burkandan bodisatvaya yönelik: *udıgısız bodiswt* (SY, 140) “engelsiz bodisatva”; **Hristiyan Türk:** *ay moğoçlar-a* (T II B 29, Tafel I, linke seinte: 31) “Ey sihirbazlar ey”; **Oğuz Kağan Destanında:** kutsal kabul edilen kurttan Oğuz Kağan’a hitap: *ay ay Oğuz!* (OKD, XVI: 8, XVII: 1) “Ey Oğuz”.

⁶**Buddhist Türk:** *amraq oğlum* (KP IV: 4-5) “sevgili oğlum”, *amraq ögüküm* (KP VI: 6) “Sevgili yavrum”, *bir kiyä amraq oğlum* (KP XXV: 4-5) “Biri-cik, sevgili oğlum”, *ögüküküm* (KP LV: 3) “yavrucu-ğum”, *tüzün oğlanım* (SY, 247) “asil oğlum”, *tüzün oğulanım* (SY, 281-282) “asil oğlum”; **Hristiyan Türk:** *ya ämti ämraq oğlanlarım* (T II B 29, Tafel I, linke seinte: 3-4) “Şimdi ey sevgili çocuklarım”; **Des-tanlarda:** *ay ağalar* (OKD, XXXIX: 3) “Ey büyük (oğullarım)!”; *ay inilär* (OKD, XL: 2) “Ey küçük (oğullarım)!”.

⁷**Maniheizt Türk:** *adınçığ amraq... amraq özkiäm* (ETS 4: 2-3) “Eşsiz sevgili... sevgili canım”, *baç amraqım* (ETS 4: 10) “güzel sevgilim”, *kiçigki-äm* (ETS 4: 13) “küçüküğüm”; **Buddhist Türk:** *ay a yawaşım* (MNB, Nr. 49, 151 rückerseite: 5) “ey a yu-muşak huylum”, *işidgil tözünüm* (MNB, Nr. 146b rückerseite: 1) “dinle asilim”, Maitri Bodisatav’dan *Yaşomitra*’ya hitap: *tözün yaşomaitri-a* (T III 84-43: 249) “ey soylu *Yaşomitra*”, *tözünüm-ä* (T III 84-43: 261) “ey asilim”, *tözünüm* (ETS 12: 53) “asilim”, *tö-zünlärim* (ETS 13E: 165) “asillerim”, *ay tözünlärim* (ETS 13E: 172) “ey asillerim”, *qutrulmaq küsüslüg tözün-lär ä* (ETS 20E: 162) “Ey kurtulma arzulu asil-ler”, *amrançığ a* (ETS 15: 25) “ey sevgili”, din büyü-ğünden bey oğullarına *ädgü ädgü bağlar urısıya* (AY, I. 26b: 2) “Ey iyi iyi beyler oğlu”, *tözünüm* (AY, I. 26b: 9) “asilim”, *qavşıqıya* (AY, II. 26b: 4, 9) “sevdi-ceğim”

⁸**Türk Runik:** *k(a)g(a)n(ı)ma öt(ü)nt(ü)m* (Ton. G 5, K 1) “kağanıma ricada bulun-dum”,...*toq(u)z buyruq [b]u[ŋ]s(ä)ŋüt q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ı)n q(a)ŋ(ı)m q(a)nqa öt(ü)nti* (Terx G 4) “...halk ayağa kalkarak babam kağana rica etti”; *qorqma ädgüti ötün, ayınma ädgüti yalbar* (İrqb 29) “Korkma iyice dua et, sakınma iyice yalvar.”; **Mani-heizt Türk:** *ötünür biz kün ay täŋrikä* (ETS 2: 2) “Güneş ve ay tanrılara rica ederiz”; **Buddhist Türk:** *ayaqqa tägimlig tözün maytri bodis(a)v(a)t qutunga yinä yinä yalwara inçgä ötüg ötünü ätözü-min orunçaq tutuzu qop ajuntaçı ätözün yinçürü tö-pün yökünür män.* (MNB, 3. E, 13=Nr.4 rückerseite: 6-11) “Saygı değer asil Maytri bodisavat hazretleri-ne tekrar tekrar yalvararak şöyle ricada bulunup bedenimi emanet edip bütün dünyadaki bedeni hür-metle baş eğerek secde ederim.”, *yetinçsiz sävinç üzä sävinü täginip bo yinçgä ötüg orduta ötünü tägindim* (Ht 34a: 2-3) “Ulaşılmaz bir sevinç ile sevi-nip bu incelikli isteği sarayda sunuverdim”, *m(ä)n sizlärkä ötünür m(ä)n yalbarur m(ä)n* (AY, S. 5b: 15-16) “Ben sizlere rica ederim, yalvarırım”, *bulmadı-mız tip ötüntilär* (AY, S. 7a: 21-22) “Bulmadık deyip arz ettiler”, *küsüşüm ol amtı atı kötrülmiş t(ä)ŋrim uluğ y(a)rlıqançu köŋüllüg amramaqıŋın yügärü qılu y(a)rlıqap bo ötügümin eşidü y(a)rlıqasun tip ötrü şlok taşut üzä inçä tip ötünü täginti* (AY, II. 31a: 14-19) “Arzumdur şimdi adı yükseltilmiş tan-rım ulu merhametli gönüllü sevmenle hazır edip bu-yurup bu ricamı işiterek iltifat etsin diyip sonra şiir-le nazmen şöyle diyip saygı ve hürmetle arz etti”, *bodisawat tegin inçä tip ötünti* (KP XLVII: 4-6) “(Ej-derhalar Hanı’na) Prens Bodhisattva şöyle arz etti”, *ötrü tegin içgärü inçä ötüg berdi* (KP XLIII: 6-XLIV: 1) “Bunun üzerine prens içeri şöyle (bir) rica ilettili”, *ol ödün ol qapağçı qırqınlar içgärü kirip ötüntilär* (KP XLIV: 5-7) “O zaman bu kapıcı kızlar, içeri girip talebi arz ettiler”, *ötünü täginürmän* (58.5.669, 41) “arz ederek kabullenirim”; **Sivil Uygur:** *inançu tar-xan bağ qutıŋa... üküş köŋül aytu ötünü täginür biz* (Mekt. Text A: 1-4) “Inançu Tarxan Bey Majesteye... bütün kalbimizle söyleyerek saygıyla rica ederiz”.

⁹ Bunun için Hristiyan Türk çevresinde yazılmış şu söylem ilgi çekicidir: *öz yüklärin açtlar, ärdünin açuğan ötündilär, kim kälürmiş ärdilär üç tür-lüg közünc: altun, zmuran, küji y(ä)mä yükünç yü-kündülär, ögmäk, alqış ötündülär ilig qan Msixa t(ä)ñri-kä* (T II B 29, Tafel I, linke seinte: 15-21) “Kendi yüklerini açtlar, hediyelerini açarak arz ettiler, ki üç türlü hazine getirmişlerdi: altın, mürri safi, misk; yine Hükümdar İsa Hazretlerine secde ettiler, övgü, dua arz ettiler.”

¹⁰ *aldun kağan oğuz kağanğa ilçı yumşap yip-bärdi köp tälüm altun kümüş tartıp köp tälüm qız ya-qud taş alıp köp tälüm ärdinilär yibärip yumşap oğ-uz qağanğa syurqap birdi* (OKD, XIII: 9-XIV: 5) “Altun Kağan, Oğuz Kağan’a elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş takdim etti ve yakut taşlar alıp pek çok cevherler yollayarak bunları Oğuz Kağan’a saygı ile sundu”.

¹¹ **Buddhist Türk:**...*qut qoltı* (AY, S. 7b: 19; KP, LI: 2) “...selâmet talep etti”; **Sivil Uygur:** *t(ä)ñrim küsi küçi ulug kut birsün* (Mekt. Text B verso: 5-6) “Ünü gücü ulu Majestem saadet versin!”.

¹² *täñrim bilip bilmätin ät’öz säviğünçä yorıp yavlak iş tuş adaş kudaş savın alıp köñülün körüp yulkıka baramka bulup azo muñumuz takımız täğip bu on çahşapatıg sıdımız ersär. näçä ägsütümüz kärgütimiz ersär. amtı täñrim yazukda boşunu ötü-nürbiz manastar hirza..* (Chuast, T II D178, iii, 2:195-205) “Tanrım! bilerek, bilmeyerek, nefsanîyet aşkına göre yürüyüp kötü eş dost akrân sözünü kabul edip gönüllerini görüp mala mülke nail olup, yahut ihtiyaç(lar)ımız iş(ler)imiz (bizi) meşgul etmekle bu on emri yerine getirmediyse; ne kadar eksik (kusurlu) bulunduk gerekli (noksanlı) olduysak, şimdi, tanrım, günahtan farîğ olarak dua ederiz, af-fet.”

¹³ **Buddhist Türk:**...*uğan arzular üksüklä-rintä töpün yükünü / üstünki ol qılınçlarımın ökü-nür män / öküş tälüm yaşuqlarımın bilinür män / özüm amtı açınur män yadınur män...* (ETS 18: 38-41) “... ilâh zâhidler huzûrunda hurmetle eğilerek / yukarıdaki o hareketlerimden pişmanlık duyuram / pek çok olan bu günahlarımı itiraf ederim / kendim bizzat şimdi bunları açar ve ortaya dökerim...”; **Hristiyan Türk:** *bälgü körüp moğöçlar añlap, bilip, qorqıp töpön tüşüp yüküntilär inçä tiyür ärdilär biz(iñä) tapınğu yüküngü ärdini birüp-ä ärmüş biz tapınğuqa tägimsiz ärmüş biz bilmätin quduğça kä-mişmiş biz tip öküntilär.* (T II B 29, Tafel I, linke se-into: 53-59) “İşaret görüp sihribazlar anlayıp, bilip, korkup, başlarını indirip secde ettiler, şöyle diyor-lardı: ‘Tapınmak, secde etmek zenginliği verilmesi-ne erişmişiz; hizmete liyakatsiz imişiz; bilmeden ku-yuya atmışız’ diye pişman oldular (af dilediler).”

¹⁴ **Türk Runik:** *(a)yğ(i)l* (Ton. B 5) “Sözcüm ol!”, *(a)nu (a)lg(i)l* (Terx D 6) “Onu al!”, **Sivil Uy-gur:**...*erklig bolzun* (HBel. 13: 10) “..güçlü olsun”.

¹⁵ **Türk Runik:** *türük bod(u)n tok (a)rk(u)k s(ä)n äçs(i)k tos(i)k öm(ä)z s(ä)n bir tods(a)r açs(i)k*

öm(ä)z s(ä)n. (KT G8) “(Ey) Türk halkı, tok, aksisin. Acıkacağımı, doyacağımı düşünmezsin; Bir doyersan acıkacağımı düşünmezsin.”; *bil(i)g] bilm(ä)z kişi ol s(a)b(i)g (a)l(i)p y(a)gru b(a)r(i)p ük(ü)ş kişi ölt(ü)g* (BK K5-6) “Bilgisiz kişi(ler) bu sözü duyup (Çin’e) yakın gidip çok sayıda öldünüz.”; **Buddhist Türk:** *amın inçä bilmiş k(ä)r]gäk] bölük bölük miçik bilig-siz]är] öñi öñi sıg biliglig qudıqt asraqılarıg, kämiş-sär olarnı / / / yörgülär yolunta uğaylar mu näñ] [sez]inmägäli yañıl magalı.* (Ht VI, 29b:16-21) “Bu nedenle şöylece bilmek gerek: **Bölük bölük, sıradan bilgisiz insanları, farklı türden sıg bilgili aşağı kat-mandakileri,** bunları fırlatıp atarsa... anlam yolun-da ikirciklenmesiz, yanılmaz olabilecekler mi?”, *amın örü [baq]s[ar] kök t(ä)ñrig qudı baqsar yağız yerig sıg biliglig biligsizlär ymä alqugun bilirlär anıñ körkün b(ä)lgüsin, q(a)rañqu tözin uqmış y(a)ruq tözin ötgürmiş tözünlär bilgälär tüpgärü bi-lirlär; anıñ sanın saqışın.* (Ht VI, 28b:27-29a:1-8) “Bu sebeple, **sıradan, bilgisiz insanlar bile** yukarı baksa mavi göğü, aşağı baksa yağız yeri ve onun gü-zelliğinin belirtisini tümüyle bilirler; karanlıgın esa-sını anlamış, ışığın aşını özümsemiş soylular bilge-ler onun sayısını, hesabını tamamen bilirler.”

¹⁶ *ötrü inisi inçä tep tedı siz aruq siz aruqlañ az udıñ ärdini mañja beriñ* (KP LV: 3-6) “O zaman, küçük kardeşi şöyle söyledi: “Siz yorgunsunuz. Din-lenin Biraz uyuyun. Mücevherleri bana verin.”

¹⁷ *udçı är körüp inçä tep aytdı siz kişidä ad-ruq bäräk är közünür siz siz näglük inçä irinç yar-lıg boltuñuz* (KP LXVI: 3-7) “Sığirtmaç, onu görünce şöyle sordu: “Siz, ölümlülerin hepsinden farklı ve çok asil biri gibi görünüyorsunuz. Niye böyle zavallı ve acınacak duruma düştünüz?”

¹⁸ *udçı är näglük barıgsadıñaz köñlüñüzni kim bertdi barmañ tep tedı.* (KP LXVIII: 7-LXIX: 2) “Sığirtmaç: “Neden gitmek istediniz. Gönünüzü kim yaraladı? Gitmeyin!” dedi.”

¹⁹ **Maniheist Türk:** *yinçürü töpin yük]ünür bilz yig üstünki [tä ñ rimi]z siziñä* (ETS 7 24b: 1-2) “En üstün tanrımız, sizin önünüzde hürmetle secde-ye kapanırız.”, *alqu biş [ajunlarnı]ñ umuğ aryayışa töz n[om...]çi... ayançañ köñülün yüküngü ayağlıg atlıg qanğm mani burqa[nım]* (ETS 7 1b: 1-4) “Bü-tün beş âlemin ümidi, arıyışa kök... hürmetkâr gön-ülle önünde eğilirim, herkesin saydığı, sanlı ba-bam, benim Mani burkanım.”; **Buddhist Türk:** Bri-tish Museum [Or. 8212 (108)]’de korunmakta olan bir mecmuanın 369-463 sayfalarında yer alan Otuz Beş Burkana Saygı şiiri baştan sona bu ifadelerin yer aldığı 35 sekizlik taşıyan bir şiirdir. Bu şiirin her sekizliği Burkan’ın iyi vasıflarının sayılması ile başlayıp devam etmekte ve son mısradaki *yükünür-män* “hürmetle eğilirim” redifiyle sona ermektedir: *tañsuq ed tavarlar özü / tapınça mäñ ilär täğintür-deçi / taplağça yaraşı nom nomlamağtın / tanuqla-ğuluğ töş buldurtaçı / taqı artuqraq qorqınçsız qılıp / tar sıqış ämgäktin qutrulturdaçı / tada twaki bir-mäktä titimlig / tartınçlıg qañmqa yükünürmän.*

(Or. 8212 (108) 40₁; Arat 1991: 91) “Nâdir, kıymetli eşyalarla / arzusunca bütün huzûru te'min eden / arzuya uygun töre vaz'etmek sûretiyle / şehâdet getirilen kökü bulduran / daha çok korkusuz hâle getirip / darlık ve sıkıntı zahmetinden kurtaran / tada tivaki vermekte devam eden / lutufkâr babamın önünde hurmetle eğilirim.”

Aynı mecmua içinde yer alan başka şiirler de aynı nezaket ifadeleri ile doludur: *qopı ariğ münâ-güsüz yig öküş tip / qopdın sıfâr burqanlarqa ögi-ğilmış / qolulayu ülgülâyü bulğuluğsuz / quruğ bilgâ bilig saña yükünürmân* (ETŞ 15: 2-5) “Her şeyi temiz, kusûr etmez, üstün ve çok diye / bütün dünya burkanları tarafından övülmüş / arzulayıp istemekle bulunmayan / saf hikmet, senin önünde hikmetle eğilirim.”

KAYNAKLAR

- Arat, R.R., (1965). *Eski Türk Şiiri*, Ankara, TDKY.
- Bang, W., A. Von Gabain, (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, A, Berlin.
- Bang und Gabain und Rachmati, (1934). “Das buddhistische Sutra Sâkiz yükmäk” *Türkische Turfantexte*.VI, Berlin, s. 14-54.
- Bang, W. ve Rahmeti, R.R., (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, Burhaneddin Basımevi.
- Batmanov, (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Tipografiya AN Kirgizskoy SSR, G. Frunze.
- Brown, Penelope and Stephen C. Levinson, (1987). *Politeness, Some Universals in Language Usage*, New York, Cambridge University Press.
- Clauson, G., (1957). “The Ongin inscription”, *The Journal of the Royal Asiatic Society*, October Plates V-VI, s. 177-192.
- Gabain, A. von, Müllers, F.W.K., (Juli 1931). *Uigurica IV*, Gesamtsitzung.- Mitteilung der phil.-hist. Klasse v.3.Februar 1927 [692].
- Grønbech, K., (1995). *Türkçenin Yapısı* (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara, TDKY.
- Hamilton, J.R., (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, metni Türkçeye çeviren: Vedat Köken, Ankara, TDKY.
- Holmes, Janet, (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*, Longman and New York.
- Kaya, Ceval, (1994). *Uygurca Altun Yarık (Giriş, Metin ve Dizin)*, Ankara, TDKY.
- Kormuşin, I.V., (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie epitafii*, Moskva, Tekstı u issledovaniya, Nauka.
- Le Coq (1911)'den çeviri Himran, S., (1941). *Huastuanift*, Ankara, TDKY.
- Malov, S.YE., (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- , (1959), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Izdatel'stvo Akademii “Nauk” SSSR, Moskva-Leningrad.
- Müller, F.W.K., (1908). *Uigurica I*, Die Anbetung der Magier, Ein Christliches Bruchstück, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften Berlin.
- Orkun, Hüseyin Namık, (1994: 163-190). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, TDKY.
- Ölmez, Mehmet, (1994). *Hsüan Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi.
- Pelliot, P., (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, (çeviren: Vedat Köken), Ankara, TDKY.
- Pschaid, Priska, (1993). *Language and Power in the Office*, Gunter Narr Verlag Tübingen.
- Röhrborn, K., (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie, Kapitel VIII*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Tekin, Şinasi, (1980). *Maitrisimit nom bitig Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhâşika-Schule (Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen)*, Schriften Zur Geschichte und Kultur Des Alten Orients, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie-Verlag.
- Tekin, T., (1983). “The Terkhin inscription”, *AOH*, XXXVII, 1-3, s. 43-68.
- Tekin, Talât, (1988). *Orhun Yazıtları*, Ankara, TDKY.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dili Araştırmaları Dizisi-5, Ankara, Simurg.
- Tekmen, Ayşe Nur, (2004). “Türkçe ve Japoncada saygı dili kavramı üzerine”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül)*, Ankara, s. 2827-2836.
- Tezcan, Semih, (1974). *Das Uigurische Insadi-Sûtra*, Schriften Zur Geschichte und Kultur Des Alten Orients, Berliner Turfantexte III, Berlin, Akademie Verlag.
- Tezcan, Semih-Zieme, Peter, (1971). “Uigurische Brieffragmente”, *Studia Turcica*, Budapest, s. 451-460.
- Wardhaugh, Ronald, (1986). *An Introduction to Sociolinguistics*, Blackwell Oxford UK and Cambridge USA.
- Zieme, P. ve N. Ruji, (1996). “The Buddhist refuge formula. An Uigur manuscript from Dunhuang” *Türk Dilleri Araştırmaları 6* (editörler: T. Tekin ve M. Ölmez), s. 41-56.